

АБЕРАЦІЯ «СВОБОДИ СЛОВА»

Стаття присвячена проблемі існуючих викривлень в процесі становлення свободи діяльності засобів масової інформації в Україні. Автор звертає увагу на необхідність поєднання права свободи слова з відповідальністю за наслідки діяльності всіх, хто користується цим правом.

Ключові слова: свобода слова, засоби масової інформації, держава, політика, права людини.

Статья посвящена проблеме существующих искривлений, которые возникают в процессе становления свободы деятельности средств массовой информации в Украине. Автор обращает внимание на необходимость объединения права свободы слова с ответственностью за результаты деятельности всех, кто пользуется этим правом.

Ключевые слова: свобода слова, средства массовой информации, государство, политика, права человека.

Article is devoted to the problem of existing curvatures which arise in the course of the formation of freedom of functioning of mass media in Ukraine. The author pays attention to the necessity of association of the right to freedom of speech with the responsibility for results of all who exercise this right.

Key words: freedom of speech, mass media, state, policy, human rights.

В умовах глобалізації роль засобів масової інформації в суспільстві, особливо електронних, стає визначальною. Соціологічні дослідження показують, що майже 90 % громадян України формують свої уявлення про економіку, суспільні відносини, політику й приймають рішення орієнтуючись на отриману з телевізора інформацію. Друковані засоби масової інформації й Інтернет також відіграють важливу роль у цьому. Зростає сегмент тих, хто занурений у віртуальну реальність Інтернету й використовує світову Мережу як єдине джерело інформації. Наприклад, в 2008 р. кількість розісланих e-mail в 240 разів більше, ніж усіх листів, що пройшли через звичайну пошту!

Але при більш детальному ознайомленні з контентом матеріалів, які подаються в наших ЗМІ, виникає питання відповідності мас-медіа своїм функціям. На жаль, ця невідповідність особливо помітна на прикладі українських ЗМІ.

Як зазначають експерти Центру досліджень проблем громадянського суспільства, 52,3 % вважають, що в Україні є свобода слова, але 68,7 % стверджують, що недовіряють ЗМІ, а ще 61,2 % хотіли б повернення цензури на телебачення. Чому задекларована на помаранчевому Майдані свобода слова перетворюється на профанацію?

Адже Майдан був для України стартом доби найбільшого і найсвітлішого оптимізму, надій на зміни. Та доба скінчилась. Настав час найглибшого

песимізму і байдужості. Замість досягнень – розмови про очікуване покращення ситуації, замість гордоців – ганьба, замість духовного піднесення – гіркий сором. Влада у нас при слабкій демократії начебто слабка, конституційний процес триває і невідомо коли завершиться, культура і духовність – занепадає. Пересічна людина шукає відповіді на питання, чому вірити і чому не вірити, шукає порятунку – вмикає радіо, телебачення, занурюється до всесвітньої електронної мережі, біжить до найближчого кіоску за газетою або журналом... Чого вона прагне? Правди? Чи врешті-решт «добрих новин»?

Чого б не шукала людина, принаймні правди у заангажованих та контрольованих певними політичними силами засобах масової інформації вона не знайде. Хіба дешева підробка – ретельно (та й то не завжди) підфарбовану, вибагливо розцяцьковану, напхану такими «фактами», що аж за кілометр віддають «джинсою»... Що сталося з українським медійним простором за якісь останні роки? Куди поділися незалежність «четвертого сектору» та ейфорія? Де сміливі, відверті думки? Усе зникло, ніби потонуло у Леті.

Нинішні засоби масової інформації, по суті, стали зручним знаряддям маніпулювання суспільною думкою. Занехавши основні принципи журналістського фаху, ніхто не цурається брудного підробітку, а в процесі відробляння «оплачуваних послуг» ніколи подумати про чесне ім'я... Так, дійсно, у

Конституції України прописана свобода слова. Ось вона, Ст. 34 Основного Закону: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань».

Кожен має право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

Зраз часто можна почути: «Тепер будь-хто може сказати будь-що – і нічого йому за це не буде». Цілком хибна думка. Для того, щоб «вільно виразити», треба ще мати, де виразити. Що, потрібно йти до того чи іншого видання? В одному випадку вам не дозволять сказати щось «не так» про ту чи іншу політичну силу, в іншому – про Парламент та окремих народних обранців. І так всюди. Куди не потрапиш – усюди поділ на «чорних» і «білих», «своїх» і «чужих», відсутність свіжого погляду, нехтування особистою думкою журналіста. Свобода думки? Думайте собі, будь ласка! Але не заважайте своїми думками заробляти іншим!

Під час одного зі з'їздів представників наукової спільноти у Тампере (Фінляндія) обговорювалась проблема свободи преси. Були наголошені такі постулати:

1. Свобода преси – основоположний принцип демократії. Відповідальність поширюється не тільки на журналістів, але й на власників газетних підприємств, телеграфних агенцій і радіокомпаній.
2. Наклепники, продажні суб'єкти і журналісти, які пропагують ідеї фашизму, шовінізму, расової ворожнечі, не мають права користуватися послугами вільної преси.
3. Одне із завдань преси – сприяти взаєморозумінню між народами. Тим часом ті, що дають гроші, справедливо вимагають урахування своїх вимог. Було б наївно думати, що власник «5 каналу» Петро Порошенко дозволить критикувати себе чи когось із партнерів у передачах свого каналу. А ми ж усі добре знаємо, кому який канал належить. Власником найрейтинговішого каналу України «ІНТЕР» є мільярдер Валерій Хорошковський, читай – Дмитро Фірташ, а отже, враховуючи хитросплетіння сучасної політики, канал лобіює інтереси певних структур влади. У слові «лобіює», до речі, нічого поганого немає – це просто така форма стосунків, прийнята в усіх цивілізованих державах; але ж і лобіювати треба вміти... цивілізовано. А не брутальним замовчуванням одних осіб і нестримними славословами іншим. Канал «1 + 1» через холдинг Central European Media Enterprises належить іншому мільярдеру – Ігорю Коломойському, який то працює на

користь однієї з високо поважних осіб держави, то підспівує, за зміни ситуації, вже інший. Цілий ряд каналів – СТБ, «Новий» (ТВі), ІСТУ – належать найбагатшій людині Україні Віктору Пінчуку. ТРК «Україна» належить Ренату Ахметову, «5 канал», як уже зазначалося, Петру Порошенку, а «Перший національний» знаходиться у державній власності (читай – в руках Секретаріату Президента). Такий-от розподіл.

Саме тому в медійному просторі домінує «чорний піар», тобто висвітлення подій тим чи іншим каналом, газетою чи інформаційною агенцією, насамперед, на користь певної політико-економічної групи. І хоча фахівці («Телекритика») констатують у 2008 році порівняно з 2007-м значне зменшення «джинси» у новинах, самі ж експерти визнають: під час виборів з екранів і шпальт на читачів-глядачів лине справжня злива замовних матеріалів. І поки що з цим нічого не поробиш.

Припустимося думки, що сьогодні немає такої перепони, щоб стримати подання у засобах масової інформації «замовних» матеріалів. Найміцнішою був би професіоналізм журналістів та телеведучих. На жаль, тут мусимо констатувати: нічим подібним і не пахне. Наприклад, недавнє призначення головою каналу «Тоніс» продюсера Юрія Нікітіна, якого з телебаченням пов'язує хіба що участь у проекті «Фабрика зірок». Ще було б зрозуміло, коли ток-шоу веде політик, адже шоу-бізнес і політика – галузі багато в чому близькі.

До журналістської справи нині береться будь-хто. Примарний ореол «четвертої влади» і напівбогемного способу життя, безперечна публічність, великі можливості «на людей подивитись і себе показати», та що, головне – відсутність необхідності довго навчатися (кращі журналісти України здебільшого не закінчували фахових вузів); як тут не спокуситися? Маючи посвідчення журналіста більш-менш пристойного видання – навіть такого, яке ніхто не читає, не дивиться і не слухає – можна без зайвих клопотів відвідувати театри, гламурні заходи, збори політичних партій і різних державних комісій, їздити не лише по всій Україні, а й по світу. Скажімо, журналісти, що пишуть про нинішній стан та перспективи євроінтеграції України, давно вивчили всі закутки Парижа, Страсбурга й Берліна. Що вже казати про тих, які працюють у глянсових журналах і змальовують принади різних курортів. Туристичні компанії оплачують усі витрати, незважаючи на кількість зірок і тривалість «вивчення об'єкта».

Великі можливості створюють ілюзію свободи і породжують уседозволеність. Мораль у кращому випадку вироджується у дивного покруча, в гіршому – відходить на другий план. Без моралі ж свобода слова – це те, що маємо в Україні: імітаційну та безвідповідальну демократію. Відсутність внутрішніх обмежень викликає журналістську працю з її наслідками – брехнею та маніпулюванням свідомістю пересічних людей. Совість або є, або її нема – третього варіанту не існує.

Коли інформаційні служби виконують вказівки чинної влади щодо висвітлення або ігнорування

політичних подій, акцентів у їхньому аналізі, відборі символів у теорії журналістики – така модель взаємин між політичною системою і системою ЗМІ зветься «авторитарною». Відома вона з XVI ст. і була поширена в абсолютистських монархіях, у тому числі в Російській імперії. Функція критики в такій системі не передбачається. Після 2004 року нова влада спочатку не робила спроб контролювати редакційну політику. Експерти називають 2005 рік «відлигою» у ЗМІ. Більшість каналів працювали за демократичними стандартами, порушуючи їх хіба що з метою захисту бізнесових інтересів їхніх власників. Журналісти, як і народ узагалі, були сповнені найсвітліших сподівань. Панувала так звана «ліберальна» модель. ЗМІ начебто виступали вже у якості не слуг, а партнерів влади, приватних підприємств, що конкурують на вільному ринку ідей.

Примітно, що експерти Інституту масової інформації у 2006 році робили гучні заяви про значне покращення ситуації зі свободою слова. Різні політичні сили отримали рівний доступ до мас-медіа. «Нинішня влада, – запевняв експерт цієї неурядової аналітичної структури Сергій Таран, – має дуже багато причин пишатися тим, що вона не робить для ЗМІ. Вона не саджає журналістів, вона не закриває опозиційні мас-медіа. Але нинішня влада ще має шанс пишатися тим, що вона робить для того, щоб ті позитивні зміни, які намітилися зі свободою слова, стали незворотними». Утім такий шанс не використано. Як писав згадуваний вже Сергій Таран: «Не сповна змогли скористатися свободою слова самі мас-медійники. За рік в Україні не було жодного випадку, коли якийсь із чиновників пішов у відставку після оприлюднення результатів журналістського розслідування. Найприкріше, що свобода слова поки що не стала незворотною. У влади все ще є важелі економічного тиску на власників ЗМІ. Хоча, хто стоїть за тим чи іншим телеканалом, часто залишається таємницею». Маю констатувати, що свобода слова справді не стала незворотною.

Все почалося з корупційного скандалу. В редакціях стали практикою маніпуляції та політичні замовлення. А тут ще й парламентські вибори 2006-го. Новинами стали крамувати відверто, вроздріб. Телебачення обернулось на велетенський «політичний супермаркет». Маєш багато грошей – купи канал чи студію, маєш менше – придбай собі сюжет у новинах або випуск ток-шоу чи «аналітичної» передачі. Для виконання «службових завдань» використовували слухняних або недосвідчених журналістів, які не дбали про репутацію. І це жахливо. Виникло таке собі явище «рівності корупційних можливостей». Цинічні журналісти, коли їх питали, який, власне, канал дивитись, аби скласти собі більш-менш правильне уявлення щодо подій, ділилися методом: мовляв, дивись усі потроху і фільтруй. Крах ідеалів Майдану призвів до стійкого переконання: на вулицю йти, страйкувати не варто; всі страйки і «майдани» –

політичні шоу. Було спотворено саме уявлення про ідеали.

Тим часом протестів принципівих колег ніхто не почув й дотепер не чує. Куди ж прямувати українській журналістиці? У розвинених країнах сьогодні все більше схилиються до впровадження соціально відповідальної моделі. А це означає, що свобода преси не повинна бути свободою для меншості, відстоюючи інтереси великого капіталу. Потрібно обов'язково вимагати від системи засобів масової інформації виконання суспільних обов'язків, висловлювати різні точки зору та мати високі професійні стандарти. Держава повинна, передусім, встановлювати межі функціонування радіо, телебачення та преси, залишаючи за собою право законодавчого втручання, якщо саморегуляція ЗМІ не спрацює.

Українське суспільство дуже близьке до такої моделі, хоча поки що не приміряло її на себе. Існує кілька органів контролю за ЗМІ – та всі вони працюють на той чи інший центр тяжіння влади. Наприклад, Національна комісія з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі, створена в червні 2006 року. Серед завдань Комісії: створення системи громадських ЗМІ; розвиток українського сегменту мережі Інтернет; вдосконалення системи підготовки працівників ЗМІ. Добре відомо, що таке в Україні «громадські ЗМІ»: лише купа балачок. Інший орган – Державний комітет з питань телебачення і радіомовлення. Хоча хтось із чиновників зробити подарунок Аллі Борисівні на ювілей? Будь ласка, Держкомтелерадіо швиденько міняє частоту Radio One на «Радио Алла!» Про які «встановлення меж» і «законодавче втручання» може йти мова?

Тим часом, коли хваляться, що, мовляв, серед радіостанцій в УР-1 найбільша слухачка аудиторія – називаючи при цьому фантастичну цифру у 10 млн. слухачів – не знаєш, чи плакати, а чи сміятись. Слухачі ці – поодинокі. І навіть не тому, що людям нецікаво – ні, просто радіоточок після «евроремонтів» майже не залишилось, а знайти хвилю на радіоприймачі здатні не всі. Перевести ж державне радіо у FM-діапазон котрий рік «не вистачає грошей».

Який може бути імідж у держави, коли перед ЗМІ цієї держави поставлені зовсім інші завдання: покращувати імідж певних осіб чи груп осіб? Десятки годин «ефірного часу» витрачаються на створення необхідного іміджу для певних політиків і бізнесменів, «фабрики зірок» тощо; а скільки у нас передач, причому досить цікавих, російського виробництва? Чому не виробляємо свого? Тому, що нема кому виробляти. Професійних кадрів немає. Але ж є факультети журналістики. Так, справді, є, але там панує досить специфічна політика. Більшість студентів починають працювати у ЗМІ чи не з першого курсу. А, вступаючи на третій, уже стають «зірками». Учатися немає коли, та й навіщо? «Соціальний пакет» і місце під сонцем забезпечені. Жорстко поводитись із студентами факультети не мають особливого бажання, адже

нехить до навчання дозволяє брати зі студентів додаткові «внески». У свою чергу ЗМІ не бажають наймати професіоналів зі стажем, бо їм треба багато платити. А студентам-стажерам можна платити «по мінімуму».

Непрофесіоналізм веде до дивних і прикрих вивертів. Протягом декількох століть найбільшим «ворогом» ЗМІ залишалася цензура. Свобода слова забороняє цензуру в будь-яких її проявах. Однак кожна свобода повинна мати межі, бо в протилежному випадку, вона перетвориться на свавілля. Яскравим прикладом цього були публікації в ряді європейських та українських газетах карикатур, що призвело до порушення міжконфесійної та міжнаціональної злагоди. Саме тому стає необхідно цензура. До речі, більшість українців (59 %), згідно з результатами соціологічних досліджень, проведених Інститутом Горшеніна, наголошують на її (цензури) необхідності. При цьому 55 % вважають, що свобода слова в Україні таки існує. Експерти цього Інституту наголошують на тому, що «обидва суперечливі уявлення висвітлюють всю складність розвитку вітчизняних ЗМІ. Так, більшість респондентів констатують позитивні зміни у розвитку українських ЗМІ, пов'язані з поширенням свободи слова, водночас, засуджуючи брак відповідальності за інформацію, що подається у ЗМІ».

Маніпулятивність – як наслідок надмірного споживання «свободи слова». Як зазначає російський політолог С. Кара-Мурза, людина сучасного міського суспільства залежить від телебачення. Вона проводить біля екрану набагато більше часу, ніж того вимагають її потреби в інформації і розвагах. На даний момент саме телебачення і є основним джерелом знань про світ для 90 % громадян України.

Зміни в сучасному суспільно-політичному житті України, більш ніж динамічні. Звичайний громадянин не здатний уловлювати всіх тонкощів владної інтриги, аналізувати приховані фактори, враховувати економічну кон'юнктуру тощо. Інколи це не спроможний зробити навіть знаний політолог чи економіст. На «маленькому українцеві» лежить вся вага соціальних наслідків економічних експериментів: постійне підвищення цін, інфляція, страх втратити роботу та ін. У цьому «забігу» пересічний українець бажає одержати таку інформацію, що не вимагала б від нього значних розумових зусиль, співставлення фактів, критичного мислення, та й бажано не вела до депресії. Ряд сучасних критиків маскульту вказують, що втрата самостійності мислення підвищує ризик маніпуляцій суспільною свідомістю.

Українські ЗМІ виробили (чи творчо запозичили) унікальний формат подачі політичної й соціально-економічної інформації – реаліті-шоу! Обговорення важливих і навіть ключових проблем країни зведено до брутального з'ясування стосунків політиків у прямому ефірі. Технологія проста: досить знайти двох політиків різних поглядів і розумного ведучого-провокатора. З одного боку –

у наявності плюралізм думок; з іншого боку – маніпуляція свідомістю глядачів.

Сухого залишку, від цих «свобод», в головах глядачів не залишається. Ми просто споживаємо потоки чистієї свідомості, отримуючи сумнівне задоволення від стилі та звучання фраз політиків. Але при цьому ми ніби присутні при розмові небожителів. Проте маємо ілюзію свободи слова. Свободу слова загалом (як цінність та філософсько-правову категорію) підмінили «свободою слова» конкретних «голів, що говорять».

Відтак, людині, яка знаходиться поза медійним полем, спостерігаючи за ним лише на екрані телевізора, справді може здатися, буцімто свобода слова існує. Принаймні на рівні гасел. Навіть кілька шоу таких є. Деякі з них асоціюються з Савіком Шустером. Свобода слова «а-ля Савік» – явище і діагноз одночасно. «Шустиризація» медіа-простору (і нехай не ображається Савік Шустер – цей термін давно гуляє експертним співтовариством) стала поширюватися за рамки безпосередньо телевізійних «свобод». Вона поширюється і на інші аналітичні телепрограми («5 копійок», «Я так думаю»,

«Правда» з Романом Скрипіним та Віталієм Портніковим та ін), заповонила радіоефір і, навіть, стала ключовим мейнстрімом інтернет-журналістики. Стиль деяких публікацій мережевих видань та стилістика «свобод» майже тотожна. Та ж провокація та зведення в двобої «словесних глadiatorів».

Свобода висловлювань є – але для обмеженого кола осіб (здебільшого відомих політиків, провладних експертів і діячів культури) і за задалегідь написаним сценарієм. Є навіть певний плюралізм думок – адже сценарій пишеться у кількох політичних центрах. А журналістська майстерність телеведучого замість проведення дебатов з злободневних питань громадського «порядку денного», зводиться до одного – зробити цей сценарій максимально «смачним», поживним, цікавим глядачеві. По суті маємо таку собі «приватизацію публічності», задумом та наслідком якої є дезорієнтація на особистісному та масовому рівнях. Маємо й інший наслідок – нездатність говорити власне про результати політики тих чи інших можновладців або політичних сил, оцінювати та обстоювати той чи інший варіант, спосіб вирішення суспільно значущих проблем, налагодити дієвий спосіб участі, або, принаймні, ефективний спосіб тиску на тих, хто безпосередньо причетний до процесів вироблення, ухвалення, виконання та контролю за виконанням державно-управлінських рішень. Такого роду телешоу, можливо, ніколи не потраплять під прискіпливу увагу фахівців Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. Цей орган, одна з функцій якого – відсіювати гнилизну з медійного потоку – здатен заборонити окремі пісні гурту «Скрябін» та мультсеріал «Сімпсони», який, до речі, в усіх розвинених країнах вважається шедевром

мультиплекації. Тим часом, деякі політичні телешоу є набагато більш аморальними за «Сімпсонів», адже являють собою пряме маніпулювання громадською думкою та свідомістю громадян – майбутніх виборців. У залі сидять люди, які нібито голосують. Певно, якби дійство відбувалось у Данії чи Ісландії – державах, що очолюють рейтинг країн з найбільш вільною пресою – люди голосували б насправді. Тут же телеглядачеві показують, як треба думати. Дискусії політиків – тих, яких допустили до участі в шоу (а такі привілеї доступні далеко не кожному) – зведено до банального перегукування. Хто гучніше й наполегливіше себе позиціонує – той і правий. Ті, що постійно майорять на телеекранах завдяки своїм фінансовим ресурсам та особистісним зв'язкам, уже довели, що здатні хіба що на чвари та на задоволення власних амбіцій. Інших же виборці не бачать, бо в цих «інших» немає власних медіа-ресурсів і необхідних коштів на те, щоб потрапити до ефіру популярних ЗМІ. Та й навіть якби такі кошти були – хто дасть конкурентові можливість рекламувати себе?

Безвідповідальність **ЗМІ**. Мас-медіа позиціонуються як «четверта влада», але за всі соціальні та політичні проблеми в нашому суспільстві провина традиційно покладається лише на перші три влади – законодавчу, виконавчу й судову. Як справедливо питає оглядач «Народної правди» Олександр Костенко, хто-небудь розкривав роль «четвертої влади» – ЗМІ – у появі газової кризи, політичних криз, росту цін, ескалації загальної злочинності, криміналізації влади, поширенні наркоманії в Україні й т.п.?

За даними опитування Інституту Горшеніна, більшість респондентів констатують позитивні зміни у розвитку українських ЗМІ, пов'язані з поширенням свободи слова, водночас, засуджуючи брак відповідальності за інформацію, що подається у ЗМІ.

Із практики вітчизняної журналістики зникло саме поняття соціальної та громадянської відповідальності. Хоча з класики світової гуманістичної філософської традиції відомо, що свобода не буває без відповідальності. Ліберали епохи Просвітництва, починаючи з Локка та Монтеск'є, відзначали не тільки необхідність свободи друку та думки, («немає в людей ніякої свободи без свободи висловлювати свою думку», – писав Вольтер), але також і важливість навчання культурі свободи слова.

На їхню думку, ведення дискусії з метою встановлення істини й терпляче ставлення до альтернативних точок зору сприяє прогресу та згоді в суспільстві. З культурної точки зору, свобода слова прагне до незалежного від суспільства розвитку власних переконань для кожної людини, самостійному формулюванню людиною стандартів і життєвих цілей. З іншого боку, народ, наділений владою самоврядування, повинен нею користуватися розумно й на благо суспільства.

Таким чином, люди повинні не просто мати свободу обговорювати всі суспільні питання, але

й уміти використовувати свободу для здійснення зваженого вибору.

Однак, свобода слова й думки має свої межі. Уже в підсумовуючій просвітительській думку Декларації прав людини й громадянина 1789 р. «свобода» визначається, як право кожного «говорити й робити все, що не утискає рівних прав іншого» (ст. 4). У Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (п. 3 ст. 19) вказується, що користування свободою думок накладає особливі обов'язки й особливу відповідальність. Із цим пов'язані й певні обмеження свободи думки й слова, які стосуються прав інших осіб, їхньої репутації, охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я й моральності населення. Однак, у більшості випадків ці законодавчі рамки ігноруються. Закон не здатний виховати потрібні моральні якості у суспільстві.

Традиційні суспільства мають суспільні інститути, здатні виховувати «відповідальних громадян» (наприклад «махаля» в Узбекистані). Цей процес виходить за рамки чистої освіти та просвіти, оскільки ставить особисті переконання в залежність від суспільної моралі та традицій. В Україні аналогічного інституту немає. Нечисленні спроби створити щось подібне (наприклад Конгрес Української Інтелігенції на чолі з І.Ф. Драчем) відрізнялися рівною мірою претензійністю й однобічністю. Можна також згадати громадську дискусію стосовно діяльності **національної комісії з питань моралі**, що перетворилася на побиття ще ненародженої дитини. Тому у нас досить складно прищепити суспільству елементи відповідальності.

Кого ми критикуємо, а кого не чіпаємо? – запитання, яке є актуальним для більшості журналістів. Протестів це вже не викликає. У кров журналістів в'їлася звичка прораховувати своїх-чужих, платоспроможних і «безнадійних», клієнтів і замовників, обходячи надто гострі кути. Все ускладнилось. Влада й опозиція невпинно міняються місцями, деякі політичні сили привчилися бути одночасно і владою, і опозицією. Зовні може видатися – нарешті настали благословенні часи розквіту журналістської аналітики, плюралізму думок, реальної, а не віртуальної «четвертої влади». Насправді ж сьогодні ЗМІ лише ретранслюють «правильні» думки політиків. Отже, на їхню думку, їм дозволено все. І критикувати їх не можна. Склалася ситуація, за якою чільні політики вважають себе істиною в останній інстанції; інтелектуальна еліта, знуджена злиднями, мовчить; ті чи інші представники ЗМІ працюють на реалізацію певного «проекту».

Повертаючись до «шоу-свобод», додамо, що ці передачі стали своєрідним простором, де можливо все, навіть найжахливіші речі. Як пише політолог Дмитро Видрін у статті, що з'явилася на шпальтах інтернет-видання «Українська правда», у прямому ефірі Юлія Тимошенко обвинуватила в корумпованості «Свободу» на «ІНТЕРі», а ведучий навіть не прореагував. Далі він пише:

«Ми раптом побачили вивернуті назовні нутрощі нашої свободи слова. У нашій країні сам формат «Свободи» створювався як свобода слова для влади. Це в інших країнах є передачі, де висловлюються звичайні люди, а влада сидить і слухняно слухає, та ще й занотовує до казенних записників. Це в інших країнах свобода слова – у першу чергу свобода «низів» говорити з «верхами», та аж ніяк не навпаки. Наші ж «Свободи» – це коли годинами «провіщають» і по-родинному сваряться «верхи». Це коли обіцяє, повчас, лютує сама влада, а дресирована публіка крутить коліщата і, в кращому випадку, отримує хвилину на репліку».

Прекрасний аналіз «Свобод» подає у своїх публікаціях вітчизняний учений Ігор Лосєв. За його словами українці мають цілих три телевізійні «свободи слова», де можуть почути практично всіх відомих політиків і високопоставлених чиновників. Але чим більше вони їх слухають, тим менше розуміють, що ж насправді відбувається. «Добре, звичайно, що нам не бракує потужних інформаційних потоків, – пише він, – погано лише, що ми в них потопаємо, не в змозі зрозуміти, де правда, де брехня, де істина, де пропаганда, де провокація. У такому інформаційному «ставі» з численними заплавами і порогами потрібен «лоцман», що виконуватиме водночас функції «фільтру», який захищатиме глядача від особливо нахабної брехні і підтасувань. У такій ролі, напевно, мусить виступати ведучий політичного телешоу. Та зіграти свою роль він може, лишень будучи вольовою, незалежною, змістовною особистістю, сміливцем, спроможним обірвати «сильного світу цього», коли той зловживає довірою публіки. Чи є такі ведучі на українському телебаченні?» Питання пана Лосєва – риторичне. Таких ведучих, на жаль, поки що немає. Шкода, але в телешоу Анни Безулик «Я так думаю», яке сьогодні транслюється на «5 каналі», ті ж самі «герої», що й в усіх «Свободах».

Функціональна криза вітчизняних мас-медіа. Нагадаю, що з погляду політичної науки ЗМІ повинні виконувати кілька обов'язкових функцій. Це, насамперед, просвіта – не тільки перелік фактів подій за день, але й аналітична подача інформації, подій, виявлення тенденцій, професійний коментар експерта. По-друге, порівняльна функція – пропозиція різних варіантів інтерпретацій подій, історичні аналогії. Особливо важлива ця функція на історичному перехресті, коли суспільство виявляється перед дилемою вибору того або іншого шляху розвитку (прийняття Конституції, вступ до НАТО, референдуми тощо). По-третє, контрольна-критична функція – здійснення суспільного чи громадянського контролю. Трансляція критичних сигналів для влади, щоб влада на них реагувала й виправляла сам предмет критики; і, нарешті, по-четверте, комунікативна функція – облік думки аудиторії.

На практиці більшість цих функцій ЗМІ в Україні не реалізовується. Просвіта як функція

вироджується або в подачу сухого фактажу, або в пошук і піднесення «смажених фактів». «Експертні оцінки» давно стали прибутковим бізнесом для «шоуменів розмовного жанру» – заангажованих політологів і економістів. В Інтернеті гуляють «тарифні сітки» гонорарів так званих «політологів» (які іноді не те що не мають наукового звання, а і взагалі політологічної освіти). Порівняльний аналіз і історична ретроспектива більше схожі на ідеологічне «пророблення» радянського часу з незмінним пасажом «як все було погано в царській Росії в 1913 році». Тепер тільки заперечується будь-який позитивний досвід радянського часу. І ще одна надзвичайно важлива обставина, відзначена Ігорем Лосєвим: у політичних ток-шоу абсолютно відсутні функції зворотного зв'язку. Немає відчуття, що тебе справді почули. Політики чують лише себе.

У той же час, критична функція неймовірно підсилилася й стала домінуючою, тепер в українських ЗМІ критикують все й усіх. Іде тотальне руйнування моральних авторитетів суспільства: від відомих письменників до політичних лідерів. Ми стали заручниками замкнутої схеми: критика в ім'я критики. Природно, що комунікаційна функція, при такому розгулі «свободи слова», перетворилася винятково в елемент маркетингу та прихованої реклами. Відбулося деформування функцій українських ЗМІ.

Недаремно фахівці з медіа забили на сполох, вказуючи на те, що «свободи слова немає: ЗМІ лягли не під гнітом «темників», а під гнітом «джинси». За словами виконавчого директора Інституту масової інформації Вікторії Сюмар, ми можемо дійти до того, що всі новини будуть проплачені, а тому – яка мова може йти про професійну журналістику?

На українському телебаченні немає ток-шоу, присвячених проблемам культури, немає програм, де б отримували можливість висловити свої думки про наболіле звичайні люди, до яких політики ставляться лише як до електорату. Сьогодні суспільство потребує не стихійних імпрез на кшталт «Народної трибуни», а якісних, рубрикованих шоу, де стриміла б саме думка народу, а не рекламувалися б чільні представники влади. Для цього потрібні зусилля з боку як глядачів, так і журналістів, створення нових незалежних ЗМІ, пошук ефективних шляхів донесення об'єктивної інформації, вирішення врешті-решт питання щодо створення розвиненої та впливової системи загальнонаціонального Суспільного телерадіомовлення. Для цього, зокрема, потрібно розглянути можливість заснування Суспільного телерадіомовлення на основі державної власності на умовах забезпечення його редакційної незалежності, скориставшись досвідом Польщі, де громадське телебачення було утворено на базі державного телебачення без приватизації його майна. Сподіватися ж на владу марно – її цілком влаштовує нинішня ситуація. «Свободи» на телеканалах «ІНТЕР», ICTV, «Україна», як

цілком слушно вказує Ігор Лосєв, – «мають перспективу залишитись видовищем виключно для телекритиків, змушених дивитися їх через службові обов'язки». Краще, аби так і сталося!

«Свободи слова» як виклик для суверенітету. Термін «свобода слова» по відношенню до пострадянського простору вже давно став своєрідною ідеологічною зброєю глобальних гравців. Це як «символ віри» у середньовічних інквізиторів. На думку деяких західних політиків, держава, яка в неї не була б історія, менталітет у громадян, культурно-релігійна специфіка, повинна відповідати набору: демократичні вибори, свобода ЗМІ, права людини та ін. Це дуже гарний набір. Впевнений, що кожен з готовністю підписався під цим. Бентежить лише кілька принципово важливих моментів. По-перше, бажання декого на Заході диктувати кожній новій демократії власні критерії, всі пункти й параграфи названих «свобод», аж до дріб'язків. По-друге, упевненість наших партнерів у своєму праві контролювати й оцінювати виконання цих самих параграфів і пунктів. І, нарешті, по-третє, ясне розуміння того, що й приписання та контроль застосовуються досить вибірково й заангажовано.

Є й інший вимір цього питання. Надмірна інформаційна відкритість, зловживання окремими політиками своїм недоторканим депутатським статусом, призводить до розголошення інформації в пориві запалу (а іноді і навмисно) з телеекрану, яка носить ознаки державної таємниці і завдає непоправних збитків національній безпеці України. Як можна оцінити дії політика, який в словесній сутичці з опонентом озвучує інформацію про експортні операції, що призводить до витіснення нашої держави з ринку озброєнь? А дії ЗМІ, які підхоплюють даний факт і тиражують його без перевірки правдивості заяв політика?

У підсумку – сама цінність свободи, що продекларована на Майдані, перетворила на маніпулятивну технологію, де на карту поставлена державна безпека, політична стабільність та духовне здоров'я України.

Іноді ми забуваємо, що абсолютна свобода може обернутися на зло. Філософи минулого говорили, що свобода лише тоді буває щирою, коли вона гармонічно взаємодіє з відповідальністю. Без цього вона перетворюється в анархію й веде до хаосу. Мова йде не про цензуру, а про самообмеження, про необхідність підвищувати рівень політичної культури в суспільстві в цілому та громадянську відповідальність журналістів зокрема.

Як стверджують експерти-телевізійники, на підсвідомому рівні люди починають розуміти, що з екранів телевізорів йде маніпуляція. Про це свідчить зниження (фронтальне) масової аудиторії всіх без виключення політичних теле-шоу. Однак, глядач звик до даного продукту, він «давиться, але дивиться», бо іншого не має.

Представники медійного хору зауважують, що існують закони ринку: є попит на такі

програми – є і пропозиція. Проте, закони ринку насправді нікого не змушують до експлуатації в корисливих цілях людських страстей (інстинктів) шляхом пропозиції людям отруєної продукції, що приводить їх до регресу. Якщо журналіст стверджує, що він «видає» низькопробний продукт, тому що читач, слухач, глядач сам цього хоче, то це ознака маніпуляції свідомістю. Бо наші телевізійні «свободи» вже не мають нічого спільного з свободою слова. Даний формат себе вичерпав, це вже ходіння по колу, «томління духа та всіяка суєта». Має настати черга відповідальної журналістики, яка поверне свободі слова відповідальність.

Україна мусить прямувати до моделі соціально відповідальної журналістики. Іншого вибору просто не існує. Якщо згаємо час, не лише опинимось на узбіччі Євросоюзу, а й втрамимо незалежність власних ЗМІ, як потужної сили протистояння інформаційним вторгненням зовні, лишимось неозброєними віч-на-віч з потужними пропагандистськими машинами інших держав. Треба вимагати від системи ЗМІ виконання своїх суспільних обов'язків, висловлювати різні точки зору та мати високі професійні стандарти. Держава має встановити розумні межі функціонування радіо, телебачення та преси, залишаючи за собою право законодавчого втручання, якщо саморегуляція ЗМІ не спрацьовує. Така вона – соціально відповідальна журналістика.

Варто чітко виокремити й виконувати конкретні цілі – створення суспільного мовлення на базі державних радіо- і телекомпаній; сприяння розвитку каналу «Культура» та інших некомерційних каналів національного, традиційно-культурного спрямування; надання належної підтримки регіональним медіа. Якнайбільшу увагу необхідно приділити видавничій програмі, визначити кількості назв стратегічних видань, як це роблять в Росії, Німеччині, Польщі та інших країнах. Подальшої розбудови, безумовно, потребує національна школа журналістики.

Актуальним завданням слід вважати перегляд спрямування та змісту діяльності таких органів, як Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. Незважаючи на шалену критику, такі цензурні установи потрібні. Але не в якості «медіа-кілерів», а як сумлінні фахові регулятори наповнення і добротної інформаційного простору. Водночас перспективним й затребуваним слід вважати запровадження суспільного нагляду громадських організацій «третього сектору» за діяльністю комерційних ЗМІ, а також за обсягами, часом, якістю та змістом реклами. Нова інформаційна політика влади має зорієнтувати діяльність Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі чи нових подібних до цієї Комісії структур на унеможливлення появи в телеэфірі клонів «Свобод» як засобів маніпуляції масовою свідомістю, впровадження ефективного моніторингу інформаційного простору з метою виявлення

змістових прогалин та можливостей їхнього заповнення. За ситуації незадоволення попиту аудиторії на культурно-розважальні телепрограми, такого роду структури могли б розробити кілька проектів передач й запропонувати їх телеканалам, можливо, навіть за часткового державного фінансування. Українське суспільство має знайти в собі сили й можливості, щоб якнайшвидше

позбавитися феномену «рівності корупційних можливостей», вишкребти з цієї словосполуки корупційний наліт та залишити тільки «рівність можливостей» як для політиків, так і для громади, що мусить загалом стати чільним гаслом і для підконтрольної громаді української влади, і для політичних партій та інших громадських об'єднань, і для громадськості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Особистісно-орієнтований підхід: У 2-х кн.: Наук. метод. посіб. – К.: Либідь, 2003. Кн. 1. – Теорет.-технол. засади. – 2003. – 280 с.
2. Гаєк Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. М. Олійник, А. Коромішина. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
3. Дьюї Дж. Свобода і культура // Читанка з історії філософії: у 6-ти кн. Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ. – К., 1993. – С. 38-46.
4. Карась А. Свобода і самоздійснення особи // Людинознавчі студії: Зб. наукових праць ДДПУ. – Дрогобич, 2003. – С. 14-24.
5. Круль М. Свобода на вільному ринку // Критика. – 2004. – № 4(9-10). – Вересень-Жовтень. – С. 14-16.
6. Линок В., інш. Генезис особистості – становлення духу // Гуманізм і духовність в контексті культури. – Кн. I – Дрогобич, 1995. – С. 173-180.
7. Линок В., інш. Філософія свободи і особистість // Гуманізм і духовність в контексті культури. – Кн. I – Дрогобич, 1995. – С. 173-180.
8. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Центр навчальної літ-ри, 2003. – 240 с.
9. Пашук А. Проблема свободи і національна незалежність України // Вісник Львівського універс. Сер. філософські науки. Вип. I. – Львів, 1999 – С. 7-21.
10. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: стаття друга // Філософська думка. – 2002. – № 5. – С. 40-58.

Рецензенти: Іванов М.С. – д.політ.н., професор;
Громадська Н.А. – к.політ.н., в.о. доцента.

© Рибачук М.Ф., 2009

Надійшла до редакції 22.09.2009 р.